

ՕՐԱԳԻՐ

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ, ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՏՆՏԵՍԸ ԵՒ ԲՆԸԿԸՆ

ԳԻՏԵԼԵԱՑ

ԺԱ. ՏԱՐԻ ԹԻԻ 8.

1855

ԱՊՐԻԼԻ 15.

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ

Հին շատինացոց մատենագրութեան վրայ տեղեկութիւն :

ԼՆԿԱՐԵԼԻ բան է որ ամէն ազգ իր մէջ առաջ քաղաքականացեալ ազգերէն իբրեւ ժառանգութիւն մը չառնու իրեն մոռաորական բարգաւաճանաց մեծ մասը : Հռովմալ երեցուց աս սէրը . ինքը տիրեց զինուցը բռնութեամբը Յունաստանին , Յունաստան ալ տիրեց անոր վրայ քաղաքականութեան և արուեստից հանձարովը : Հռովմայ հանձարը , և աս մէկ հատիկ Հռովմը՝ բոլոր աշխարհիս մէջ իր ամէն յիշատակաւորանացը վրայ կը ցուցնէ գեռ ևս իրեն

արժանաւիառութիւնն ու մեծութիւնը . Կեսարու ժամանակէն առաջ զրուած խել մը պատմութիւնները մեզի ծանօթ են այլ և այլ հեղինակներէ . մեզք որ մեզ չեն հասած Վիզլայի գրած Յիշատակագրութիւնները՝ որուն քսաներորդ գիրքը կը յիշէ Բիսիանոս : Յուլիոս Կեսար իրեն Վիպագրութեցը մէջ կը տեսնուի ինչ մարդ ըլլալը . գերազանց յատկութիւններ ունի՝ որ պատմութե մը մէջ նախնական կը սեպուին՝ արժանաւոր պատմութիւն ըլլալէն ետքը . որ են լաւ հմտութիւն , սրայծառութիւն , ճշմարտութիւն և պարզութիւն , որով քան

զԻսենոթիսն կը գերազանցէ : Հիրգիոս շարունակեց Աեսարու Ա իսպազրուծիւ՝ զորն որ Տակիտոս շատ կը գովէ : — Սա լուստիոս՝ որ շարագրեց Ատիլիոնայի դաւաճանութեան և Յուգուրթայ պատերազմաց պատմութիւնները, կ'երևայ թէ մեծ նկարիչ մըն է մարդուս բնաւորութեանը . զօրաւոր և համառօտախօս է, բայց ոչ պայծառ և ոչ ալ բնական և սահուն Աեսարու պէս : Ըստ անգամ իրեն ոճին մէջ արուեստականութիւն ու բռնազբօսութիւն մը կը տեսնուի, և խոհականութեան ու թափանցողութեան օրինակ կ'առնէ զԹուկիդիդէսը : Ինչպէս զադար և կրակով կը յարձակի ընդհանուր մարդկային ապականութեան դէմ . բայց ինքն ալ իրեն կենացը մէջ հինբրուն բարուցը չհետեցաւ . շատ ցաւալի բան է իր մեծ հռովմէական պատմութեան կորուստը : — Առնենք իսկ Վիպոս, Վիպէ յիսուն տարի առաջ, սքանչելի մատենագիր, վսեմ և որոշ ոճ մը ունի, իրեն համառօտ Լյուէլի արանց Վարդին մէջ սփռեց խելացի խորհրդածութիւններ . մեղք որ ընտանեկան ու իւրաքանչիւր անձանց բնութիւնը դուրս ցատքեցընող պատմութիւններ դնելու փոյթ է ըրած :

Հռովմ կ'երևայ թէ արձակ շարագրութիւնը շատ բարձր աստիճան կատարելութեան հասուցեր էր քան ոտանաւոր շարագրածը : Տիտոս Լիվիոս պատուացի՝ կրնայ կատարեալ ըսուիլ լեզուի և ոճին կողմանէ . հնոց սեփական ճարտասանական ձևով բան պատմելու մէջ կը գերազանցէ ինքը . Աուլիոս տիլիանոս իրաւամբ կը բաղդատէ զինքը Հերոդոտոսին հետ, և կ'եւելցընէ թէ չկայ իրեն պէս սրտաշարժ պատմիչ մը : Տիտոս Լիվիոս իրեն ատենէն ի վեր խիստ հռչակեալ էր . կ'երևայ թէ աս մեծ պատմիչը սիրտը ցաւելով իրեն ժամանակուան բարուց ապականութեանցը, և իր հայրենեացը քաղաքական անկմանը վրայ՝ կը քաշուէր քաղաքաժողով ընկերութենէն՝ առանձին կեանք վարելով ըստ հին Հռովմայ պատկերացը : () զոտոս զինքը շատ կը սիրէր . բայց ա-

սիկայ իրեն արգելք մը չեղաւ իրեն գրուածոցը մէջ հասարակապետականայ կողմին մեծամեծ գովեստներ տալու :

Ալեյոս Պատերկուզոսի (25 տարի յետ Վրիստոսի) ճոռումբան ոճը մեղի կը ցուցընէ՝ թէ ինչ շտապաւ կայսերաց բռնակալութեան ժամանակը պատմութիւնը փոփոխեցաւ նոյն իսկ արուեստին կողմանէ . թող այն ցած շողոքորթութիւնները որ գործիք ըրեր էին իրենց պատմութեանը :

Տակիտոս՝ Սալուստիոսի պէս առաքինութեան վրայ չաղակրատեր . ինքը առաքինութիւնը ընթերցողաց սիրցընելու տայ իրեն պատմութիւնը, վասն զի ինքն ալ զայն կը գգուէր սիրով . զուրցուածքը զօրաւոր է իրեն սրտին պէս, անհամեմատ կերպով նկարագրական է, ոչ երբեք առանց սաստիկ ձևակերպութեան . համառօտախօս առանց մթութեան, կորովի առանց ցածութեան : Օուրցեցին Տակիտոսի համար թէ ամէն կողմը չարիք կը տեսնէր . աղէկ կ'ըսէ հիմակուան մատենագիրներէն մէկը թէ « Իրեն ամէն տողը եղեռանց պատիժ է և առաքինութեանց վարձ » :

Յուստինոս՝ Տրոգոս Պոմպէոսի կորսուած ընդհանուր պատմութենէն համառօտ պատմութիւն մը հանեց . իր ուժը իմաստուն, պայծառ ու բնիկ, ճարտասանական հատուածներ ալ ասդին անդին կը սփռէ : — Սուպիկիոս Աւերոս պատմիչը որ քրիստոնէայ էր՝ աւելի վսեմ ոճ ունի և տեսուիքը աւելի ընդարձակ էն :

Իսկ վերջը ալ հռովմայեցւոց մէջ մեծ պատմութիւնը, բանաստեղծական քաղաքագիտական և փիլիսոփայական պատմութիւնը՝ ինչպէս են Տիտոս Լիվիոսի, Տակիտոսի և Պողիբիոսի պատմութիւնները, ամէնքն ալ նոյնպէս աներեւոյթ եղեր էին, և պատմութիւն վերածուեր էր միայն ժամանակագրական ոճի :

Ճարտասանական արուեստին մէջ, ինչպէս նաև բանաստեղծութեան մէջ ալ Հռովմ չհաւասարեցաւ երբեք Յուսաստանի, բայց աւելի կը մօտենայ, և

չկրնար ժխտել մէկը՝ թէ աշխարհիս պատմութե մէջ առանձին տեղ մը գրաւելով հանդերձ՝ իր ճարտարախօսները վսեմ մրցանակաց արժանի ատենաբանութիւններ չունին : Վննիչ լատիններ, և Վրակքոսեանց դարէն ետեւ, որուն աւտենը որ քիչ մը յունական դպրութեց ազնուութեք չափաւորեցաւ հռոմէական ծանրութիւնը, ի. Կրասոսի, Լինտոնիոսի, Սկեվոլայի, Լեսարու, Տորթենսիոսի ժամանակէն սկսեալ՝ բոլոր հռոմէական պերճախօսութեան պատմութիւնը և բոլոր մնացած յիշատակները Վիկերոնի գրուածոցը մէջ կը բովանդակին : Վեռ կտրիճ երիտասարդ էր երբ հանձարով և կրթութեք շրջեցաւ Յունաստան. և ամենացոյց հռետորները տեսնելով հռովմայեցւոյ մը այնպիսի հանձարը՝ զարմացան և ըսին տիրութեամբ մը իրեն ընթացքին աւտենը . « Լհաւասիկ անձ մը որ յափըտակեց մեր վերջին բարիքն որ թողուցեր էր յաղթականը, իմաստասիրութիւնն ու ճարտարախօսութիւնը », Վեմութենէս միայն կրնայ անոր ճարտասանութե նախանձորդ ելլել. և դեռ յայտնի կը տեսնուի որ բոլոր աշխարհիս ճարտասանները աս վերջինիս կողմը կը հակամիտեն : Իրեն Բրոպոս և կամ Յալաֆս Կալաֆոս ճարտասանից ըսուած գրքին մէջ նրբամիտ հանձարով ու ասխորժակով մը երևելի ճարտարախօսաց նկարագիրը ճշգրտիւ կը ցուցնէ, և գլխաւորաբար հռովմայեցւոյ . և ընթացքին մէջ դուրս կը ցատքեն աս արուեստին երևելի կանոնները :

Վիկերոնէն ետքը չկայ հայրենիք և ոչ ալ նաեւ բեմ ատենախօսութեան : Լայսերաց ատենը կը յիշուին շատ ճարտասաններ, բայց ինչպէս Յունաստան՝ նոյնպէս նաեւ հռովմ () գոստոսի յաջորդաց ժամանակը, ճարտարախօսութիւնը ապականեցաւ նախնեաց բարուրդ հետ : Լմէն տեսակ ճարտասանութենէն աւելին երբեք չկան ծաղկեցաւ լայսերաց ժամանակը, որ ըստ բարուրդ Ժամանակին ճոռմաբան և իմաստակալն էր : Կրտսերն Պլինիոսի Տրայիա-

նոսի վրայ ներբողը միայն մնացած է՝ հռովմէական հեթանոսական ճարտասանութե չորրորդ դարէն : Սոգոսանելի էր Պլինիոս իրեն անաչառութեանը համար իր դարուն ասխորժակին դէմ : Վիկերոնի վրայ մեծ զարմանք կը ցուցնէր և օրինակ ալ առած էր . բայց որչափ հեռու է անկէ : Փոխանակ ան բնական, ազնուական և վսեմներդաշնակութե, փոխանակ ան հեշտին ու յանկուցիչ բեղմնաւորութեան, և ան կենդանի բայց միշտ անզարդ նկարագրացր որ ամէն բանի հոգի կու տան, ասիկայ կոյտ մըն է փալիլուն աղամանդից, ու վառվառն պատկերաց առատութիւն մը՝ որ քիչ մը ատեն աչքդ կը խտտողէ, բայց շուտ մը կը յոգնեցնէ :

Լ. Փ. Կուինտիլիանոս սպանիացի եկաւ հռովմու ատենական արուեստին մէջ մեծ անուն հանեց իբրեւ փաստաբան, և ետքը եղաւ վարժապետ ճարտարախօսութեան հասարակաց գանձին ծախքովը : Վրեց () աղափս արուեստի ճարտարախօսութեան գիրք մը . ամբողջ գրքին մէջ կը զարմանաս դատմունքին վրայ . կիրթ և փափուկ ասխորժակ և հռովմէական ու յունական մատենագրութե խորին ու միանգամայն ընդարձակ տեղեկութիւն մը կ'երևայ : — Երրորդ ու չորրորդ դարուն ներբողները ու շնորհաւորութեանց ատենաբանութիւնները հռոմէական պերճախօսութեան կատարեալ անկումը կը ցուցնեն :

Իսկ իմաստասիրութեան կողմանէ՝ անօգուտ և զուր բան է հռովմայեցւոյ գրականութեան մէջ փնտռել մէկ յիշատակարան մը միայն՝ որ հաւասարի մտքի զօրութեամբն ու նախնականութեամբը՝ Պլատոնի ու Լըիստոտելի գրուածոցը :

Վիկերոն լատին մատենագրութեան մէջ յունաց բարոյական իմաստասիրութիւնը մոռց, և իրեն կենացը վերջին տարիներն քաղաքական պատերազմներուն համար առանձնաճանաչով տէրութե գործողութիւններէն, յօրինեց իր անթիւ իմաստասիրական գրքերը, որ մեզի ասոնք միայն հասան . Տասնութն,

Անարեմական ըստւած գրքին մէկ մասը, Յաղագս պարտաճից ըստւածը, Յաղագս Բնութեան աստուածոց, Յաղագս Գոշահո-նեան և Ճակարագրի, Օրինաց գիրքը, Ծերութեան, Բարեկամութեան Ճառերը, Յաղագս Ճշմարիտ Բարեաց և Ճշմարիտ Լարեաց, և Հասարակապետութեան գիրքը, վերջը Տէրի տրամախօսութեան այլ և այլ հաստուածներ թարգմանեց, նոյնպէս նաև Պրտտագորասայ Տիտէասական գրքէն ալ:

Արիկերոն մեծ ճարտարախօսը խիստ խելացի ընտրութիւն մը կ'ընէ յունաց գաղափարներուն: Արտեմանուի որ Պղատոնի վրայ նախամեծար սէր մը ունի, բայց ինչպէս որ պղատոնականք կամաց կամաց սկեպտականք դարձեր էին, շատ անգամ ինքը կը դիմէ սոցիիկեանց ազնուական բարոյականին, և Արիստոտելի միջին ճամբան կը բռնէ: Իմաստասիրական նիւթերը այնչափ նոր բան էին Հռոմայ մէջ աս ատեններս, որ և ոչ մասնաւոր բաւեր ունէին Յունաց բնագանցութիւնը իրենց լեզուին դարձընելու, և Արիկերոն եղաւ որ իր երկրին մէջ ստեղծեց իմաստասիրական լեզուն, որ ետքը աւելի լաւ քան թէ գէշ՝ անցաւ Ալքրոպայի վարժարանները: Արիկերոն շատ անգամ Պղատոնի պէս տրամախօսութիւնը գրեց աս գրուածքները. բայց անոր չափ բարձր և խորիմաստ չէ. իսկ իրեն մտածածները քիչ անգամ յունացմէ փոխ առած գաղափարներուն հետ կըցաւ լաւ միացընել. ուստի անշուշտ անոր համար աս գրուածոցը ուձին մէջ կորսուած է ան միակերպ կատարելութիւնը՝ որ իրեն ատենաբանութեան մէջ կը փայլի հրաշալի կերպով:

Անեկայի գրուածքներէն ունինք իմաստասիրական վիճաբանութիւնները. աս հռետորիս եղանակը բեմբասաց իմաստասիրի պէս է. իսկ ուձը նորաւարժ մանկան մը. բայց չկայ երես մը որ իմաստալից և կամ նաև վսեմ բան մը չգտնուի մէջը: Իրեն բարոյականք գեղեցիկ է և խիստ. կը նայի որ աս կեանքը արհամարհելի ցուցնէ, և մահը քան զկեանս կը վերադասէ, և առաքինութիւնը ամէն բանէ վեր կը դնէ:

Արեցն Պլինիոս երեսունևեօթն գիրք թողուց Բնական պատմութեան վրայ, որուն համար ստուգիւ զուրցեցին թէ հռոմէական հանրապետութեան Բառարանն է: Ամէն բանի վրայ կը խօսի, աստղաբաշխութեան, երկրաչափութեան, բնախօսութեան, տնկաբանութեան, բժշկականութեան, անդամազննութեան, հանքաբանութեան, երկրագործութեան, մեքենական արուեստից, և այլն: Արբոր մարգս կը մտածէ թէ բաց աս ահաւոր աշխատանքէն ուրիշ անթիւ երկասիրութիւնք ալ ըրեր էր, և նաև երկար ատեն ալ պատերազմներու մէջ մը տաւ և գաւառակալ կարգեցաւ ասդիս անդին, աս ամէն բաները երբոր մէկը մտածէ՝ հարկ է որ զինքն ալ բազմարդիւն անձանց կարգը դնէ: Միայն իբրև մատենագիր սեպելու ըլլանք զՊլինիոսը՝ իրեն գեղեցիկ երևակայութեանը և ճոխ ուձին համար, լատին մատենագրութեան վերջին դարուն հեղինակաց առաջինը կը սեպուի: Բայց երբեմն կը ճոռոմբանէ, և համառօտախօսութիւն ուզելով, միշտ չգգուշանար ուձի մթութենէ. բայց շատ հեռու է Արիստոտելի գերազանց սրամտութենէն. այսու ամենայնիւ անմահական Պիլիֆոնին օրինակ ըլլալու փառքը ստացաւ:

Բայ հռչակաւոր մատենագիրներէն ետքը ալ պէտք չէ մատենագրութիւն փրկ տուել հին լատինացուց մէջ. քանի կ'երթայ մութը կը կոխէ: Տնական երկ պառակութիւնները, արտաքին պատերազմները, և ամենէն աւելի դարհուրելի բարուց ապականութիւնը՝ աս տերութեան կործանումը կ'արագէին, և աւար կը պատրաստէին բարբարոսաց արշաւանացը: Բոնցմէ ետքը մնացին միայն իմաստակները, և իրենց բացախօսութեանցը մէջ յաւերժական յիշատակ թողուցին աթենացուց և Հռովմայ մեծամեծ անձանց անունները, որոնց փառքը ալ չէին կրնար մէյմըն ալ նորոգել: